

OSMANLI DEVLETİNDE GAYRİMÜSLİM HALKIN AİLE YAPISI ÜZERİNE BİR İNCELEME: TANZİMAT DÖNEMİ DİYARBEKİR ÖRNEĞİ*

AN INVESTIGATION ON THE FAMILY STRUCTURE OF NON-MUSLIM PEOPLE IN THE OTTOMAN EMPIRE: THE CASE STUDY OF DİYARBEKİR IN THE TANZİMAT PERIOD

İbrahim SOLAK *

Ahmet GÜLENC **

Öz

Tereke defterleri, kişilerin vefatları halinde varislerine intikal eden her türlü mal ve eşyalarının cins, adet ve değerleri bakımından kaydedildiği evraklardır. Defterlerde, vefat eden şahısların adres ve aile bilgileri, menkul ve gayrimenkul mal ve eşyaları, borç ve alacakları ve toplam servet miktarlarının yer alması bu defterleri Osmanlı Devleti'nin idari, sosyal, ekonomik ve kültürel tarih araştırmalarının önemli kaynakları haline getirmiştir. Tanzimat Dönemi Diyarbakir'deki Gayrimüslim tebaaya ait tereke kayıtlarındaki verilerin ışığında hazırlanan bu çalışmada Gayrimüslimlerin aile yapısı incelenmiştir. Bu dönemde Diyarbakir'de ikamet eden Ermeni, Süryani, Keldani ve Rum toplumunun evlilik tipleri, medeni durumları, yerleşim birimleri, çocuk sayıları ve bunun sahip oldukları servetleri ile ilişkileri gibi konular ele alınmıştır. Çalışma sonucunda gayrimüslimlerin tereke paylaşımı noktasında şer'i mahkemeye başvurdukları, daha çok şehir merkezinde yaşadıkları, çok eşli evlilik yapmadıkları ve aile başına ortalama 4,78 çocuğa sahip oldukları bilgisine ulaşılmıştır. Çalışmada, Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nden temin edilen ve Diyarbakir'in Tanzimat Dönemine ait olan 280, 281, 293, 296, 297, 308, 353, 377 ve 576 numaralı tereke defterlerindeki 109 Gayrimüslim şahsın tereke kayıtlarından yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Tanzimat Dönemi, Diyarbakir,
Tereke Defterleri, Gayrimüslim, Aile

Keywords

Ottoman Empire, Tanzimat Period,
Diyarbakir, Probate Registers, Non-
Muslim, Family

Abstract

Probate records are the documents in which all kinds of wealth and belongings transferred to their heirs in case of death of persons, are recorded in terms of their type, quantity, and values. The fact that, their location, family information, property, debit, credit, and total wealth of deceased persons were included in the registers made these registers essential sources of administrative, social, economic, and cultural history research of the Ottoman Empire. The study which is prepared based on the data in probate registers of non-Muslim people in the Tanzimat Period in Diyarbakir was examined. Issues such as marriage types, marital status, locations, and relationship of their wealth to the number of children of Armenian, Assyrian, Chaldean and Greek communities who were residing in Diyarbakir during this period were discussed. As a result of the study, it was found that non-Muslims applied to the Sharia court at the point of sharing their estate, they mostly live in the city center, they do not have polygamy and they have an average of 4.78 children per family. In this study, the probate records of 109 non-Muslims in the probate registers which were numbered 280, 281, 293, 296, 297, 308, 353, 377 and 576 belonging to the Tanzimat Period of Diyarbakir and obtained from the Presidential Ottoman Archives were utilized.

* Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü
İmam Üniversitesi Tarih Bölümü
isolak@ksu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-3738-4952
Kahramanmaraş/TÜRKİYE

** Dr., T.C. Şırnak Belediyesi, Kültür
ve Sosyal İşler Müdürlüğü
ahmetgln@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1626-7271
Şırnak/TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 08/02/2021

Kabul Tarihi: 08/06/2021

* Bu makale, "Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Diyarbakir 1839-1876 (İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, uyguladığı “millet sistemi”¹ ile sınırları dâhilinde yaşayan çeşitli dil, din, mezhep ve millete mensup insanları asırlar boyunca İslam/Türk kültür ve medeniyeti çerçevesinde idare etmiştir (Küçük, 2017, s. 543-544). Millet sistemi içerisinde din esaslı ve kilise merkezli şekilde teşkilatlanmış cemaatler Osmanlı hâkimiyeti altında kendi din, hukuk ve geleneklerini koruyup devam ettirmişlerdir (Özcoşar, 2008, s. 58). Buradaki millet kavramı, hiç bir zaman bir ırkı ya da ortak bir dile sahip topluluğu ifade etmek için kullanılmamış olup, aynı inanç ya da mezhebe mensup insanları ifade eden idarî ve kültürel bir terim olarak kullanılmıştır (Eryılmaz, 1992, s. 11).

Millet sisteminin belirgin bir şekilde uygulandığı bir Osmanlı şehri olan Diyarbakır’da Müslümanların yanı sıra Ermeniler, Süryaniler, Keldaniler ve Rumlar gibi değişik inanç ve kültüre ait milletler, Gayrimüslim/zımmi tebaa adı altında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Devlet, Gayrimüslimlerin canlarını, mallarını, namuslarını ve inançlarını korumakla mükellef olup, karşılığında onlardan cizye vergisi alırdı (Osmanağaoğlu, 2004, s. 85). Gayrimüslimler, aile hukuku açısından kendi dini hukuklarına bağlı olmakla beraber, diledikleri zaman şeriat hukukundan yararlanmak üzere kadıya başvurabilmekteydiler (Bozkurt, 1996, s. 14-15). Kadı, başvurmaları halinde Gayrimüslimlerin davalarını İslam hukukuna göre sonuçlandırır. Özellikle miras paylaşımı noktasında kendi aralarında bir çözüme ulaşamayan Gayrimüslimler, kadıya başvurarak miraslarından pay alabilmekteydiler. Bu durum şer’i mahkeme ve kilise mahkemesi arasında çeşitli ihtilafların meydana gelmesine neden olmuştur. Kenanoğlu, Gayrimüslimlere ait mahkemelerinin ahval-i şahsiyeye ait bir konu olan miras meselesinde kendi hukuklarına tabi oldukları görüşüne karşı çıkarak gayrimüslimlerin miras konusunda şer’i mahkemelere tabi olduklarını ifade etmektedir (Kenanoğlu, 2012, s. 251). Şer’i mahkemede görülen gayrimüslimlere ait miras davaları dönemin tereke veya şer’iyye defterlerine kaydedilirdi.

¹ Osmanlı Devleti’nde uygulanan “millet sistemi” ile ilgili olarak yakın zamanda yayımlanan bazı eserlerde bu sistemin klasik dönemden itibaren artık uygulanmadığı bunun yerine din esaslı bir iltizam sisteminin olduğu görüşü mevcuttur. Ayrıca bu çalışmada gayrimüslim tebaa için kullanılan “millet” ve ile “taife” kelimelerinin aynı anlama geldiği de ifade edilmektedir. Daha fazlası için bkz. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012, s. 27-66. Millet Sistemi’nin ancak Tanzimat Döneminde gayrimüslim toplulukları belirtmek için kullanıldığı ve bir sistemi ifade etmeye başladığı hakkında bkz. Canan Seyfeli, *Millet Sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği’nin idaresi ve Osmanlı Devlet Salnameleri (1847-1918)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Ankara, 2019, s. 25-31. Canan Seyfeli, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimler İdari Yapısı: Ermeniler Örneği”, *Millet ve Nihal*, 2(2), 2005, s. 126-127. Tanzimat Dönemi Diyarbakır’da ait 109 gayrimüslim terekenin incelendiği bu çalışmanın tereke künye bilgileri kısmında “Ermeni milletinden”, “Süryani milletinden”, “Keldani milletinden” ve “Rum milletinden” gibi ifadelerin yer alması bu dönemde farklı ırk, dil, din ve mezhebe ait şahısların “millet” kavramıyla beraber anıldıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Bkz. Diyarbakır Şer’iyye Sicilleri., 293/19c; D.Ş.S., 281/39a; D.Ş.S., 296/4b, D.Ş.S., 297/52a; D.Ş.S., 576/17a; D.S.Ş., 293/60b; D.Ş.S., 281/37c; D.Ş.S., 296/36b, D.Ş.S., 297/40b, D.Ş.S., 576/15a; D.S.Ş., 293/73c; D.Ş.S., 281/53c; D.Ş.S., 296/35b; D.Ş.S., 297/6c; D.Ş.S., 297/18a; D.Ş.S., 308/46a; D.Ş.S., 281/100a; D.Ş.S., 296/3b; D.Ş.S., 297/25a.

Tereke (terike/muhallefat), İslam hukukuna göre bir şahsın ölümünden sonra geride bıraktığı mal veya eşya yerine kullanılan terimdir (Hoca Emin Efendizade Ali Haydar Efendi, 1322, s. 2-3; Şeyhzade Ahmed Ziya, 1327, s. 9; Mahmud Esad b. Emin Seydişehrî, 1323, s. 2; Aydın, 2007, s. 328; Karaman, 2008, s. 381)². Şahsın ölümünden sonra geride bıraktığı ve varislerine intikal eden her türlü mal varlığının cins, adet ve değer olarak kaydedildiği yere ise tereke (kassam/muhallefat/metrukat) defterleri denilmektedir (Pakalın, 1983b, s. 461).

İnalcık'ın ifadesi ile Osmanlı sosyo-ekonomik tarih araştırmalarının en zengin ve güvenilir kaynakları arasında yer alan tereke defterlerinde; vefat eden şahsın ikamet ettiği idari birimi, hüviyeti, medeni hali ve aile yapısı hakkında bilgi verildikten sonra hayatta iken tasarrufunda bulunan her türlü giyim-kuşam, ev eşyası, menkul ve gayrimenkul mal ve eşyasının cinsi, miktarı ile bunların fiyatları, borç ve alacakları ayrı ayrı tespit edilip, kaydedilirdi (1993, s. 23; Barkan, 1966, s. 1). Bütün kayıt işlemleri yapıldıktan sonra varsa borç ve vasiyeti, karısına vermekle mükellef olduğu mehiri, teçhiz ve tekfin masrafları, vergiler ve diğer kesintiler toplam servetinden çıkarılırdı. Geriye kalan servet miktarı da varisleri arasında İslam hukukuna göre taksim edilirdi (Öztürk, 1995, s. 12). Varislerin hisselerini taksim, tayin ve tescil eden kadı, bütün bu işlemler karşılığında vefat eden kimsenin terekesinden *resm-i kısmet* adında bir ücret alırdı (İnalcık, 2009, s. 188). Tereke defterlerinin incelenmesi sonucunda belirli bir tarih ve bölgede yaşamış olan şahısların geçim kaynakları, giyim-kuşamları, servet dağılımları, kültürleri ve yaşam standartları hakkında bilgi sahibi olunmaktadır (Özdeğer, 1988, s. 9).

Tereke defterlerindeki kayıtlardan elde edilen verilere dayanılarak hazırlanan bu çalışmada 460 Gayrimüslimin tereke kaydı incelenmiş ve özellikle isminin yanında "Ermeni milletinden" (D.Ş.S., 293/19c; D.Ş.S., 281/39a; D.Ş.S., 296/4b, D.Ş.S., 297/52a; D.Ş.S., 576/17a), "Süryani milletinden" (D.Ş.S., 293/60b; D.Ş.S., 281/37c; D.Ş.S., 296/36b, D.Ş.S., 297/40b, D.Ş.S., 576/15a), "Keldani milletinden" (D.Ş.S., 293/73c; D.Ş.S., 281/53c; D.Ş.S., 296/35b; D.Ş.S., 297/6c; D.Ş.S., 297/18a) ve "Rum milletinden" (D.Ş.S., 308/46a; D.Ş.S., 281/100a; D.Ş.S., 296/3b; D.Ş.S., 297/25a) gibi ifadelerin yer aldığı 109 tereke kaydı ele alınmıştır. Bu ifadelere dikkat edilmesinin temel nedeni farklı inanç ve kültürlerdeki aile yapısı incelemelerinde meydana gelecek karışıklığı önlemektir.

109 tereke sahibinin 71'i Ermeni, 25'i Süryani, 10'u Keldani ve 3 tanesi de Rum milletindedir. Gayrimüslim tereke kayıtlarında evli olup çocukları olan 90 aile tespit edilmiştir. Ermeniler 56 aile ile 170 çocuğa sahip iken Süryaniler 21 aile ile 86 çocuğa, Keldaniler 10 aile ile 26 çocuğa, Rumlar ise 3 aile 6 çocuğa sahiptir. Bu verilere göre Gayrimüslim ailelerde hane başına ortalama 3,2 çocuk düşmektedir. Bu rakam XVIII. yüzyılda 2.59 (Cevger, 2016, s. 92), XIX. yüzyılın ilk yarısında ise 1 veya 2'dir (Yılmazçelik, 1995, s. 404). Aynı dönemde Urfa'da Gayrimüslim ailelerde hane başına düşen çocuk sayısı 3,15 (Bayraktar, 2007, s. 122), Bursa'da 3,3 (Kurt, 2013, s. 122),

² İslam hukukunun mirasla ilgili bölümüne "Feraiz" denilmektedir. Feraiz, "feriza" kelimesinin çoğul hali olup, vefat eden kimsenin terekesinden mirasçıların her birine kitap, sünnet veya icma' ile tayin ve takdir olunan pay anlamına gelmektedir.

Antalya’da ise 3,38 (Dinç, 2005, s. 10)³, Karahisar-ı Sahib’te 4’tür (Şahin, 2007, s. 224). XVI. yüzyılın ilk yarısından başlayarak XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar olan zaman zarfında Anadolu’nun 10 şehrini kapsayan bir çalışmada ise şehirde yaşayan Gayrimüslim ailelerin ortalama çocuk sayıları 2,47 olarak tespit edilmiştir (Demirel, Gürbüz & Tuş, 1992, s. 100)⁴.

Tek eşle evliliğin (monogami) görüldüğü Gayrimüslim toplumunda çok eşli (polijini) evliliklere rastlanılmamasının temel nedeni dinlerinin çok eşli evlilikleri yasaklamasından ileri gelmektedir (Tabakoğlu, 1992, s. 86). Bu nedenle Gayrimüslimler ancak eşlerinin vefatları halinde başka bir eşle evlenebilmekteydiler.

1. Ermenilerin Aile Yapıları

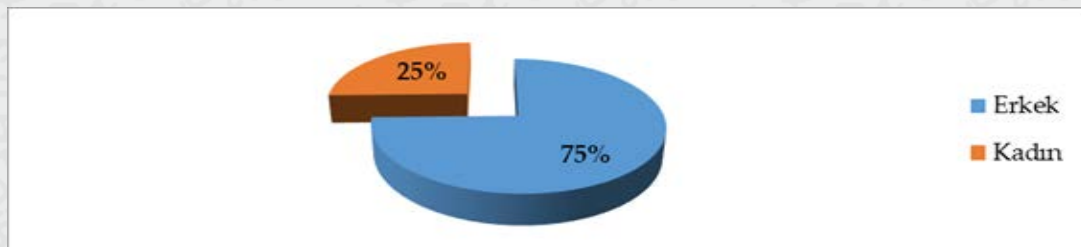
Ermeniler, Hristiyan bir toplum olarak Osmanlı Devleti’nin uygulamış olduğu millet sistemi içerisinde yüzyıllar boyunca varlıklarını devam ettirmişlerdir. Müslümanlarla beraber aynı şehir, kasaba, mahalle ve köyde bir arada yaşayan Ermeniler, gerek aile içi ilişkilerinde gerekse de akrabalık ve sülale ilişkilerinde Türk toplumu ile çok benzer bir yapıya sahip olmuşlardır (Ortaylı, 2014, s. 193; Ertaş, 2019, s. 14.).

Osmanlı Devlet’indeki Ermeniler çoğunlukla Diyarbekir ve çevresindeki şehirlerde yaşamaktaydılar (Karpaz, 2010, s. 140). Diyarbekir Ermenileri gelenek, görenek, ibadet ve ayinlerini serbest bir şekilde yapabilmekteydiler (D.Ş.S., 352/39b). Tanzimat’ın temel ilkelerinden olan tebaa arasında eşitlik ilkesine uygun olarak Diyarbekir’deki Ermenilerin hak ve hukukunu sağlamak ve savunmak için vilayet, sancak ve kazalarda kurulan meclislerde Ermeni üyelere de yer verilmiştir (D.S.Ş., 352/39b).

Erkek egemen bir aile yapısının görüldüğü Ermeni toplumunda; anne, baba ve çocuklardan meydana gelen çekirdek aileye “ındanik”, büyük anne ve büyük babanın da yer aldığı geniş aile tipine de “kertesdan” (sülale) denilmektedir. Aileyi, milleti ve insanlığı meydana getiren temel birim olarak gören Ermeniler, bu nedenle ailenin oluşmasını sağlayan evlilik müessesesine büyük bir önem vermişlerdir (Ertaş, 2015, s. 70-75).

Diyarbekir’de Müslüman Türk ve Kürtlerden sonra en fazla nüfusa sahip olan Ermeni ailesini incelemek amacıyla 71 tereke kaydındaki veriler incelenmiştir. İncelenen bu tereke kayıtlarının 53’ü erkeklere, 18’i ise kadınlara aittir.

Grafik 1: Tereke Kayıtlarına Göre Ermenilerin Cinsiyetlerine Göre Dağılımları

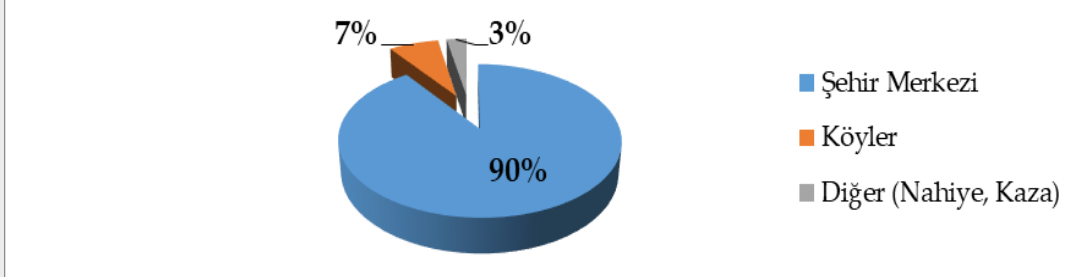

³ Aile başına düşen ortalama çocuk sayıları tespit edilemediğinden, hesaplama tarafımızca yapılmıştır.

⁴ Çalışma, XVI. Yüzyılın ikinci yarısından başlayarak XIX. Yüzyılın ilk yarısına kadar Anadolu’nun önemli şehirlerinden olan Ankara, Kayseri, Konya, Sivas, Amasya, Adana, Ayıntab, Diyarbakır, Edirne ve Trabzon şehirlerine ait 1350 tereke kaydının incelenmesi ile meydana gelmiştir.

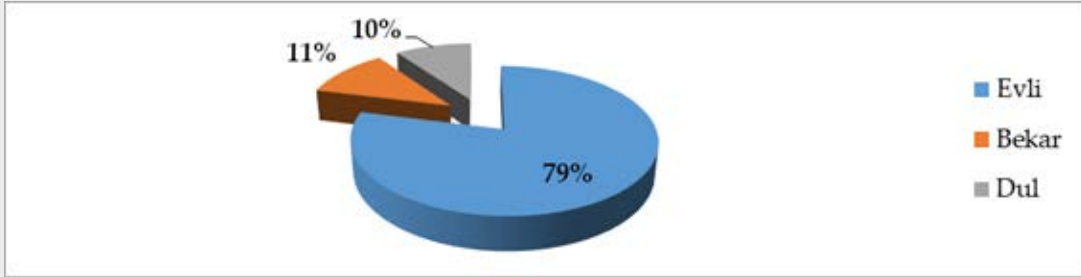
İncelenen tereke kayıtlarında; Ermenilerin yerleşme birimi olarak daha çok şehir merkezini tercih ettikleri tespit edilmiştir. 71 tereke sahibinden 64'ü şehir merkezinde, 5'i köylerde 2'si ise Diyarbakir'e bağlı nahiye ve kazalarda ikamet etmekteydi.

Grafik 2: Terekelere Göre Ermenilerin Yerleşim Birimlerine Göre Dağılımları

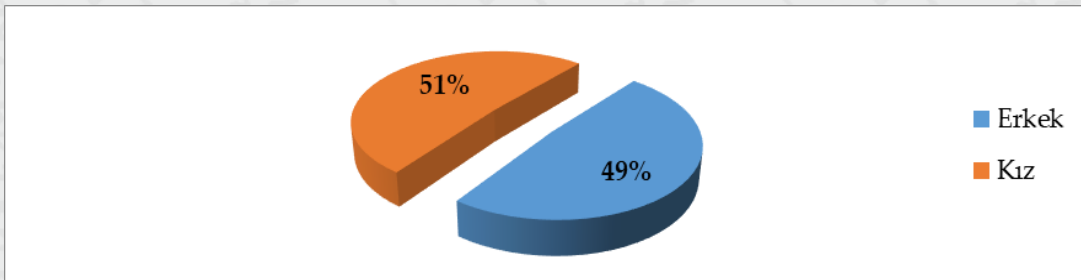
Ermeni tereke sahipleri medeni durumlarına göre değerlendirildiğinde çoğunlukla evli oldukları tespit edilmiştir. 71 Ermeni'den 56'sı evli iken 8'i bekâr ve 7'si dul idi.

Grafik 3: Terekelere Göre Ermenilerin Medeni Halleri

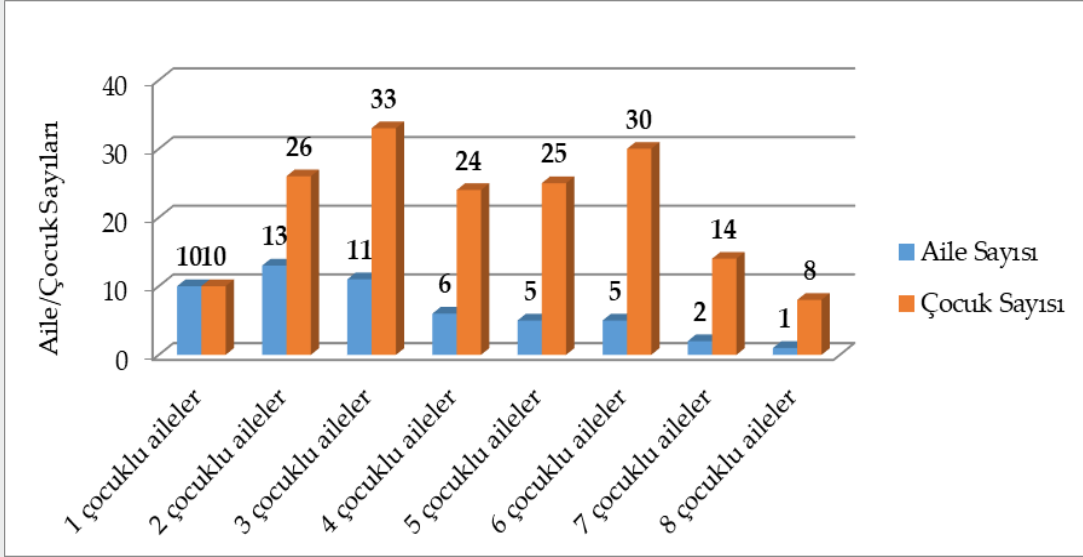

Evli olan tereke sahibi 56 Ermeni ailenin, 83 erkek ve 87 kız olmak üzere toplamda 170 çocukları bulunmakta idi. Aile başına düşen ortalama çocuk sayısı ise 3,03'tür. Aynı dönemde Maraş'ta aile başına ortalama 2 (Günay, 2007, s. 29), Afyonkarahisar'da 3,76 çocuk düşmekteydi (Polat, 2011, s. 95).

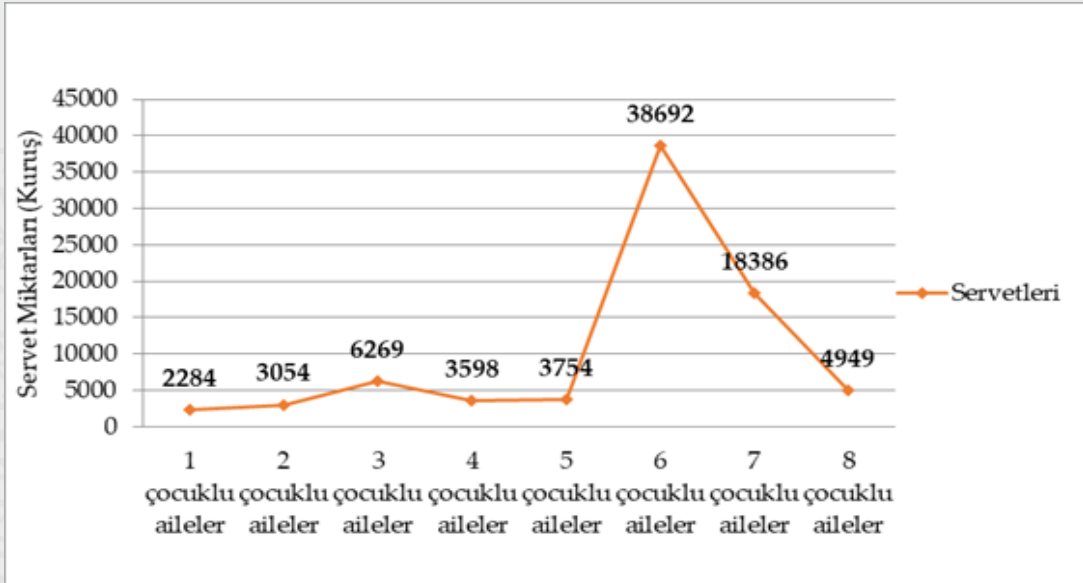
Grafik 4: Terekelere Göre Ermeni Çocukların Cinsiyetlerine Göre Dağılımları

Aileler sahip oldukları çocuk sayılarına göre değerlendirildiğinde en az 1 çocuğa sahip 10 aile, iki çocuğa sahip 13, üç çocuğa sahip 11, dört çocuğa sahip 6, beş çocuğa sahip 5, altı çocuğa sahip 5, yedi çocuğa sahip 2 ve sekiz çocuğa sahip 1 aile tespit edilmiştir. Sekiz çocuğa sahip olan aile, Diyarbakir'de merkeze bağlı Yiğid Ahmed mahallesinde ikamet etmekte olan Kerebit veled-i Tavit veled-i Edım'ın ailesidir. Kerebit veled-i Tavit veled-i Edım; Serkis, Davit, Ohannes ve İkob isimli 4 erkek ve Losik, Toma, Pero ve Perto isimli 4 kız olmak üzere toplamda 8 çocuğa sahipti (D.S.Ş., 293/19c).

Grafik 5: Terekelere Kayıtlarında Ermeni Ailelerin Çocuk Sayılarına Göre Dağılımları

Aileler sahip oldukları çocuk sayıları ve servetleri bakımından analiz edildiğinde aile başına ortalama 7.631 kuruş düşmektedir. 1, 2, 3, 4, 5 ve 8 çocuklu aileler ortalamanın altında iken 6 ve 7 çocuklu aileler ortalamanın üstünde bir gelire sahiptirler. Bu durum Ermeni ailelerde sahip olunan servetin çocuk sayıları ile bir ilişkisi olmadığını göstermektedir.

Grafik 6: Ermeni Ailelerde, Çocuk Sayılarının Servetleri ile İlişkileri

Ermeniler arasında birden fazla eşle evlenmeye rastlanılmamıştır. Diyarbakır'ın Fatih Paşa mahallesinde ikamet etmekte olan İkob Veledi Tohman Veledi Edım'ın tereke kaydında iki eşe sahip olduğu görülse de eşlerden biri vefat ettikten sonra diğeriyle evlenmiştir (D.Ş.S., 281/56d). Aynı durum Kırtebıl nahiyesinde ikamet etmekte olan Maksi Petros Veledi İkob Veledi Edım için de geçerlidir (D.Ş.S., 281/58a).

Vefat eden Ermeniler'in geride bıraktıkları küçük çocuklarına bakmaları için vasiler tayin edildiği de görülmektedir. Tereke sahibi 56 Ermeni'den 40 tanesi

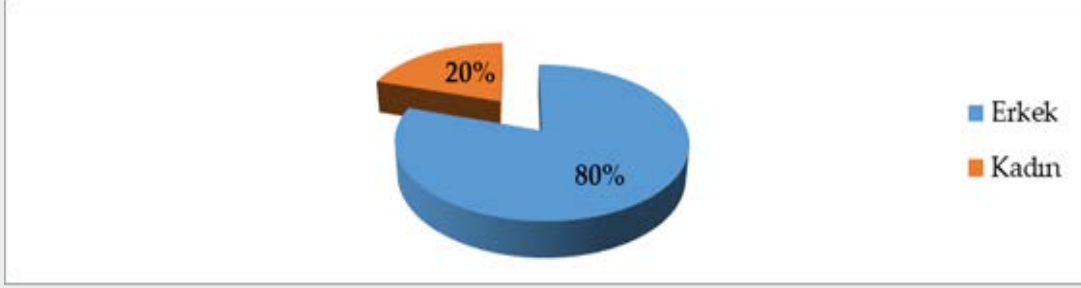
çocuklarına vasi tayin etmiştir. Müslümanlarda olduğu gibi Gayrimüslim Ermenilerde de vasiler genellikle anne-baba veya yakın akrabalarından seçilmişlerdir. Yine eşi hamile iken vefat eden kişilerin, yeni doğacak çocuklarına reşit olana kadar bakılması için mirasından pay verilmekteydi. Söz gelimi; Diyarbekir'in Fatih Paşa mahallesinde ikamet etmekteyken vefat eden İkob Veledi Estefan Veledi Edamek'in bir tanesi daha doğmamış (Haml-i mevkuf) diğerinin de ismi İrmuş olan iki erkek çocuğu ve Tumik adında bir kızı bulunmakta idi. Vefatından sonra anneleri Miryem Hatun Binti Ohan çocuklarına vasi olarak tayin edilmiştir. Haml-i mevkufa düşen hisse olan 303 kuruşluk miras da çocuk doğup ergenlik yaşına gelene kadar annesine teslim edilmiştir. Bu durum miras paylaşımı noktasında olduğu gibi vasi tayinlerinde de Ermenilerin İslam hukukundan yararlandıklarını göstermesi bakımından önemlidir (D.Ş.S., 281/99a)⁵.

2. Süryanilerin Aile Yapıları

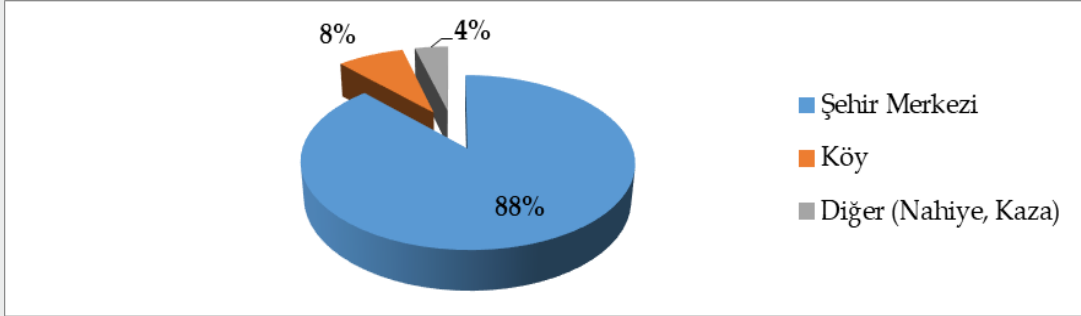
Doğu Hıristiyan kiliseleri arasında yer alan ve Ya'kübîler adıyla da bilinen Süryaniler, Osmanlı Devleti'ndeki güven ortamı içerisinde varlıklarını yüzyıllarca devam ettiren diğer bir Gayrimüslim tebaadır (Çelik, 2010, s. 177). Başlangıçta dini bir topluluğu tanımlayan bir kavram olarak ortaya çıkan "Süryani" ismi zaman içerisinde etnik bir kimliğe dönüşmüştür (Güllü, 2019, 289). Daha çok güneydoğu Anadolu, Suriye, Lübnan, Filistin ve Irak'ta yaşayan Süryaniler, Yavuz Sultan Selim'in İran ve Mısır üzerine yaptığı seferler neticesinde Osmanlı tabiiyeti altına girmişlerdir (Özcoşar, 2005, s. 217; Kenanoğlu, 2012, s. 126). Süryanilerde evlilik kurumunun temelini din oluşturmaktadır. Fakat bölgesel yapı ve gelenekler de evlilik ve akabinde meydana gelen ailenin şekillenmesinde önemli bir etkiye sahiptir (Özcoşar, 2008, s. 279). Erkek egemen bir toplum teşkil eden Süryaniler'de kadınlar, genellikle ev işleri ile uğraşp, çocuklarına bakmakla yükümlüydüler (Öztemiz, 2012, s. 91). İbadet, gelenek ve göreneklerinde serbest olan Diyarbekir Katolik Süryaniler'inin sosyo-ekonomik ve dini iş ve işlemlerini yerine getirmek için 22 Kasım 1839'da padişahın beratıyla Süryani Katolik Piskoposu Anton veledi Zamehri tayin edilmiştir. Padişah ayrıca; Katolik Süryani halkın, rahiplerin, papazların, keşişlerin ve keşişlerin Piskopos'un sözünden çıkmamalarını, kendisine itaat etmelerini, devlet görevlilerinin Süryanilerin ayin ve ibadetlerine karışmamalarını, her türlü dava, miras, evlilik ve boşanma gibi ailevi konularda Piskopos'a danışılmasını, Süryanilere ait ibadet yerlerine vakf edilen bağ, bahçe, arazi gibi gelir kalemlerine devlet görevlilerinin müdahalede bulunmamasını da bildirmiştir (D.Ş.S., 352/67a).

Diyarbekir'de önemli bir yer teşkil eden Gayrimüslim unsurlardan biri de Süryanilerdir. Süryanilere ait tespit edilen 25 tereke kaydından 20 tanesi erkeklere 5 tanesi kadınlara aittir.

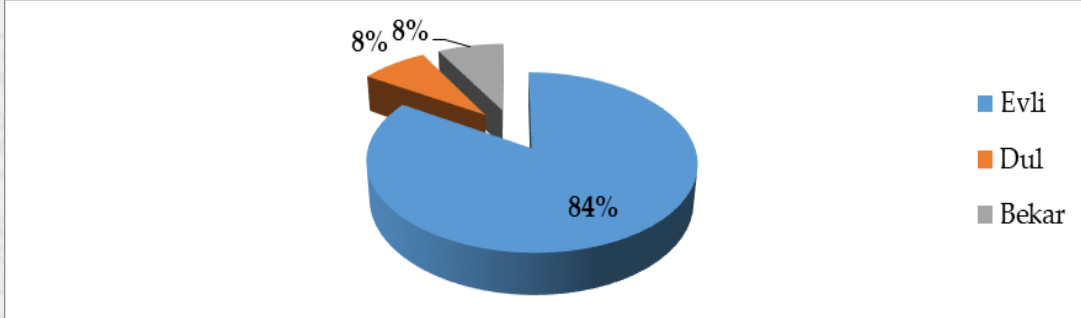
⁵ Ermenilere ait diğer vasi tayinleri için ayrıca bkz. D.S.Ş., 293/19c; D.Ş.S., 296/4b; D.Ş.S., 296/49b; D.Ş.S., 297/20b; D.Ş.S., 576/17a.

Grafik 7: Tereke Kayıtlarında Süryanilerin Cinsiyetlerine Göre Dağılımları

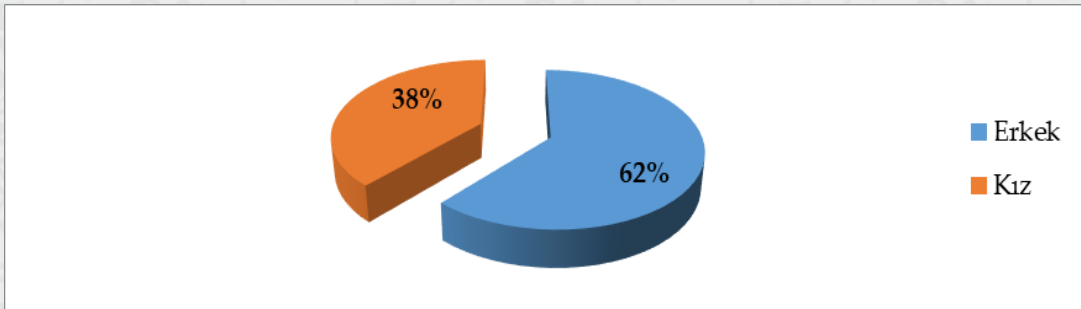
Süryani aileleri genellikle şehir merkezinde yerleşmeyi tercih etmişlerdir. 25 tereke kaydından 22'si Diyarbakir merkezinde, 2'si merkeze bağlı köylerde, 1'i ise yine merkeze bağlı kazada ikamet etmekteydi.

Grafik 8: Terekelere Kayıtlarında Süryanilerin Yerleşim Birimlerine Göre Dağılımları

Süryanilere ait tereke kayıtları medeni durumlarına göre değerlendirildiğinde de; 2 kişinin bekâr, 2 kişinin dul ve 21 kişinin evli olduğu tespit edilmiştir.

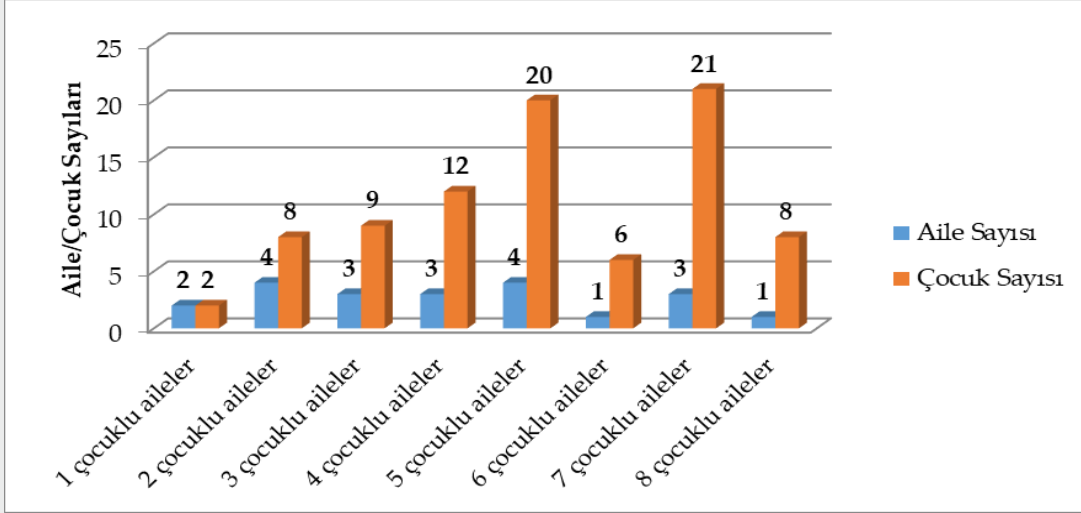
Grafik 9: Terekelere Kayıtlarında Süryanilerin Medeni Hallerine Göre Dağılımları

Evli olan 21 Süryani ailesinin, 53 erkek ve 33 kız olmak üzere toplamda 86 çocukları bulunmakta idi. Aile başına düşen ortalama çocuk sayısı ise 4.09'dur.

Grafik 10: Terekelere Kayıtlarında Süryani Çocukların Cinsiyetlerine Göre Dağılımları

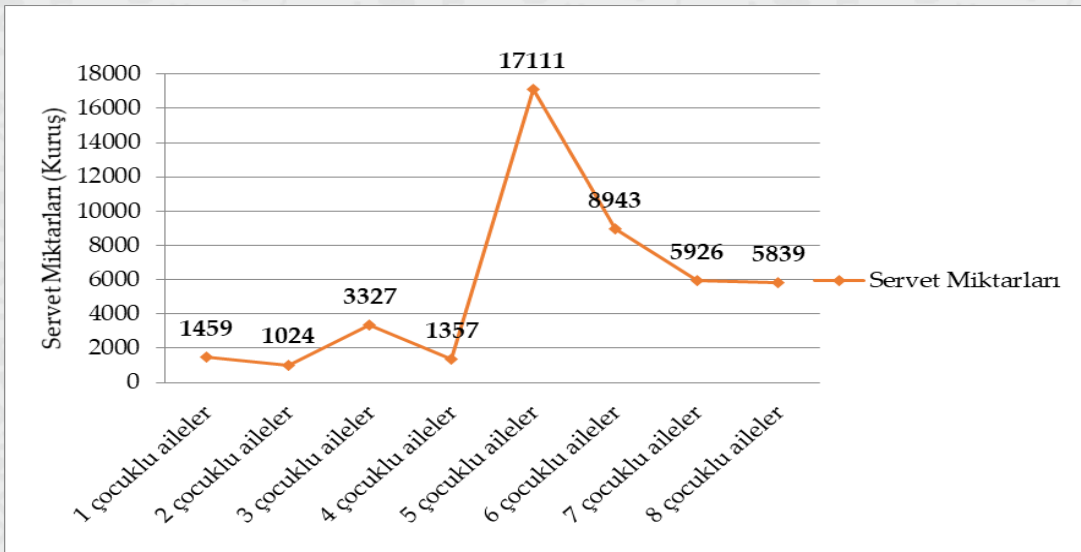
Evli aileler sahip oldukları çocuk sayılarına göre değerlendirildiğinde, en az 1 çocuğa sahip 2 aile, iki çocuğa sahip 4, üç çocuğa sahip 3, dört çocuğa sahip 3, beş çocuğa sahip 4, altı çocuğa sahip 1, yedi çocuğa sahip 3 ve sekiz çocuğa sahip 1 aile tespit edilmiştir. En fazla çocuğa sahip olan aile Diyarbakir'in Fatih Mehmed Paşa mahallesinde ikamet etmekte olan Ebleya veledi Yosef veledi Edım'ın ailesidir. Kendisi aynı zaman da Bezzaz⁶ olan Ebleya'nın 3 erkek ve 5 kız olmak üzere 8 çocuğu vardı (D.Ş.S., 281/61d).

Grafik 11: Süryani Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayılarına Göre Dağılımları

Aileler sahip oldukları çocuk sayıları ve servetleri bakımından analiz edildiğinde ortalama aile başına 5813 kuruş düşmektedir. 1, 2, 3 ve 4 çocuklu aileler çocuk sayılarına göre ortalama gelirin altında bir servete sahipken, 5, 6, 7 ve 8 çocuklu aileler ortalama servet miktarının üstünde bir gelire sahiptirler. Bu durum Süryaniler de çocuk sayılarının maddi durumlarına göre az veya çok olabileceğini belirtmektedir.

Grafik 12: Süryani Ailelerde Çocuk Sayılarının Servetleri ile İlişkileri

⁶ Bezzaz: Bez ve bezden yapılmış şeyler satan tüccar, manifaturacı. Bkz. Pakalın, 1983a, s. 228.

Süryani ailelerde birden fazla eşle yapılan evliliklere rastlanılmamıştır. Fakat Süryaniler eşlerinin ölümü halinde başka bir kadınla evlenebilmişlerdir. Söz gelimi; Diyarbekir'in Sulukiye mahallesinde hallâklık⁷ mesleğini icra eden İshak veledi Ebahet veledi Edamek, Lusin binti Karyo isimindeki eşinin vefat etmesi üzerine Helaben binti İsa isimli kadınla evlenmiştir (D.Ş.S., 281/88c).

Süryaniler de vefat ettikten sonra çocuklarına bakmaları için vasiler tayin etmişlerdir. 25 Süryani'den 12'sinin çocukları ergenlik çağına gelene kadar anne, baba, ağabeyleri, nine veya amcaları vasi olarak tayin edilmiştir. Diyarbekir'in Şeyh Matar sakinlerinden olan Eroş veledi Ustuyak veledi Edım, Mıgırdıç ve İkob isimli iki erkek ile Sarik ve Tuman isimli iki kızına ergenlik çağına kadar bakılması ve ihtiyaçlarının karşılanması için eşi Meşuş binti Ohannes'i vasi tayin etmiştir (D.Ş.S., 296/36b)⁸. Yine eşi hamile iken vefat eden Süryaniler, doğacak çocuklarına miraslarından pay bırakmışlardır. Fatih Paşa mahallesinde ikamet eden Ebleya veledi Yosef veledi Edım'ın vefatı sırasında hamile olan eşinin karnındaki çocuğuna (haml-i mevkuf) mirasından pay bırakmıştır (D.Ş.S., 281/61d).

Diyarbekir'in Alican mahallesinde ikamet etmekte iken vefat eden Melkon veledi Abdak isimli Süryani vatandaşın vefatından sonra sadece eşi hayatta kaldığı için İslam hukukuna göre mirasın $\frac{1}{4}$ 'ü eşine, $\frac{3}{4}$ 'ü ise Beytümale kalmıştır (Berki, 1963, s. 116-117)⁹. Fakat daha sonra Van ahalisinden olup, Diyarbekir'de ikamet etmekte olan Ordemis veledi Barsih isimli bir şahıs, mahkemeye başvurarak kendisinin müteveffanın kardeşinin oğlu olduğunu bu nedenle mirasın kendisine ve diğer iki kardeşine verilmesini talep etmiştir. Yapılan incelemeler ve şahitlerin de ifadeleri doğrultusunda miras beytümalden alınıp üç kardeş arasında taksim edilmiştir (D.Ş.S., 296/2b).

Terekeler ışığında incelenen Süryani ailelerin gerek çocukları için tayin ettikleri vasiler ve gerekse miras paylaşımı noktasında İslam hukukuna başvurdukları görülmektedir.

3. Keldanilerin Aile Yapıları

Keldaniler, Batı Sâmi kavimlerinden Ârâmîler'in bir kolu olup, isimlerini yaşadıkları Kalde bölgesinden almışlardır. Babil, Asur ve Mezopotamya denilen Fırat ve Dicle arasındaki bölgelerde sakin olan Keldaniler, Keldani Katolik Kilisesi'ne bağlı olup Papa'nın otoritesini kabul etmekle beraber kendi inanç sistemlerini korumuşlardır (Albayrak, 2002, s. 207; Yıldız, 2013, s. 273). Osmanlı Devleti'nde Keldaniler daha çok Diyarbekir, Mardin, Siirt, Maraş, Urfa, Bitlis, Van, Hakkâri, Gevaş, Beytüşşebap, Cizre, Midyat, Savur, Musul, Halep, Zaho, Süleymaniye, Kerkük, Akra, Zibar ve Bağdat şehirlerinde ikamet etmekteydiler (Ertaş, 2016, s. 814).

Keldanilerde ailenin oluşması için öncelikle erkek tarafın kız tarafına bir başlık vermesi gerekirdi. Kız ve erkek tarafı ebeveynlerinin rızası olmadan evlenebilecekleri

⁷ Hallâc: Pamuk veya yünü bu iş için yapılmış bir âletle, tokmak ve yay ile kabartan kimse, pamuk satıcısı. Bkz. Develioğlu, 2011, s. 367.

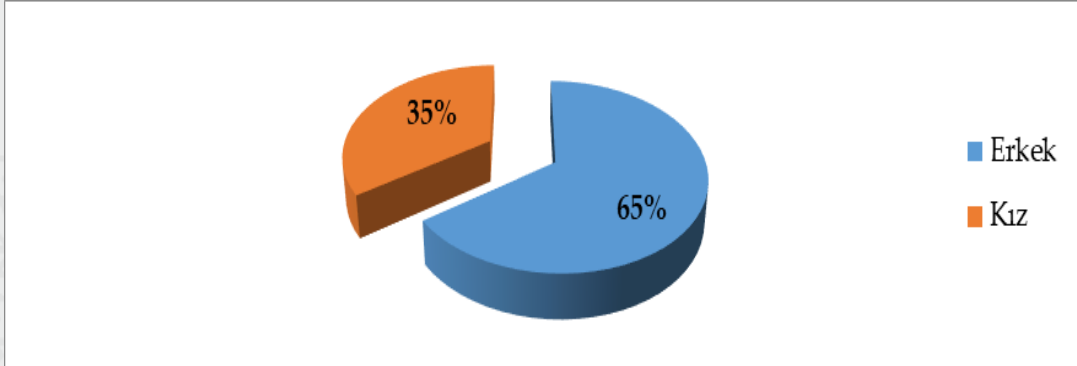
⁸ Süryani ailelerinin diğer vasi tayinleri için bkz. D.Ş.S., 297/40b; D.Ş.S., 281/88a; D.Ş.S., 576/6a.

⁹ İslam Miras hukukuna göre vefat eden kişilerin kanuni mirasçısının olmadığı durumlarda Devlet mirasın hepsine, kocası sağ ise mirasın yarısına, karısı sağ ise $\frac{3}{4}$ 'üne el koymaktaydı.

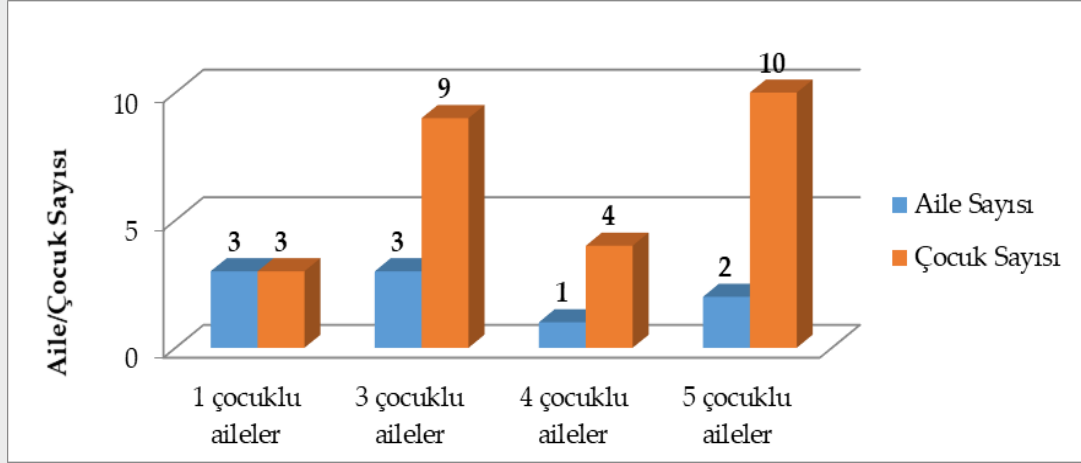
gibi onların seçimlerine de karşı çıkmazlardı. “Burakha” denilen bir evlilik töreniyle kilisede evlenen çiftler, daha sonra erkeğin evine getirilirdi (Albayrak, 2002, s. 207; Albayrak, 2001, s. 119-120). Tanzimat döneminde Diyarbakir’i ziyareti sırasında bir Keldani evine misafir olan seyyah Fletcher; Diyarbakir’deki keldani kadınların giyim ve kuşamlarına dikkat ettiklerini, başlarında yuvarlak bir gümüş başlık olduğunu, ceketlerini dantellerle işlediklerini, değerli şallar giydiklerini, tırnaklarına kına yaktıklarını ve burunlarına hızma taktıklarını ifade etmiştir (Fletcher, 1850, p. 332). İbadet, gelenek ve göreneklerinde serbest olan Diyarbakir Süryanilerinin sosyo-ekonomik ve dini iş ve işlemlerini yerine getirmek için 4 Nisan 1848’de padişahın beratıyla Piskopos Bedros veledi Nazala tayin edilmiştir. Padişah ayrıca; Keldani halkın, rahiplerin, papazların, keşişlerin ve keşişelerin Piskopos’un sözünden çıkmamalarını, kendisine itaat etmelerini, devlet görevlilerinin Süryanilerin ayin ve ibadetlerine karışmamalarını, her türlü dava, miras, evlilik ve boşanma gibi ailevi konularda Piskopos’a danışılmasını, Keldanilere ait ibadet yerlerine vakf edilen bağ, bahçe, arazi gibi gelir kalemlerine devlet görevlilerinin müdahalede bulunmamasını da bildirmiştir (D.Ş.S., 352/67b).

Diyarbakir’de önemli bir yer teşkil eden Gayrimüslim unsurlardan olan, Keldanilere ait tespit edilen 10 tereke kaydının hepsi erkeklere aittir. Şehir merkezinde ikamet eden bu erkeklerin hepsi evli olup, 17’si erkek ve 9’u kız olmak üzere toplamda 26 çocuğa sahiptiler. Aile başına düşen ortalama çocuk sayısı ise 2.06’dır.

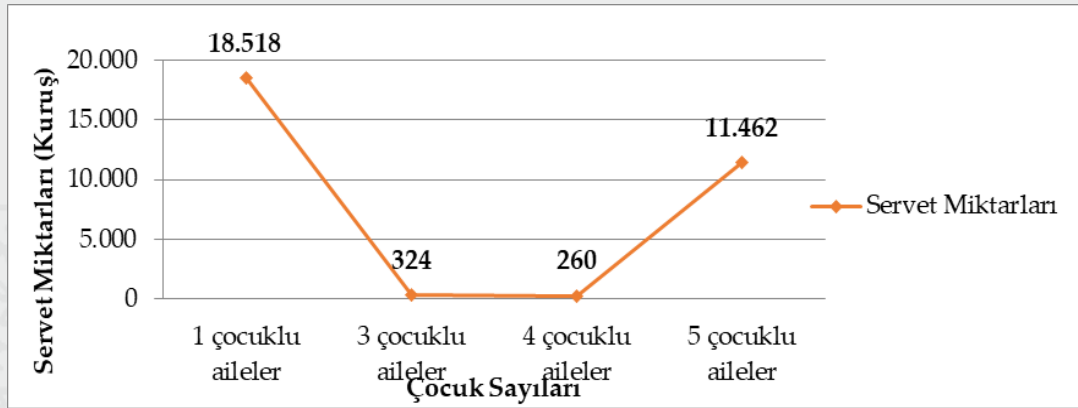
Grafik 13: Terekelere Kayıtlarında Keldani Çocukların Cinsiyetlerine Göre Dağılımları

Evli aileler sahip oldukları çocuk sayılarına göre değerlendirildiğinde; en az 1 çocuğa sahip 3 aile, üç çocuğa sahip 3, dört çocuğa sahip 1 ve beş çocuğa sahip 2 aile tespit edilmiştir. En fazla çocuğa sahip olan iki aileden biri Şeyh Said mahallesinde ikamet eden Mencaim veledi İsa veledi Hano (D.Ş.S., 281/53c) diğeri ise Hasırlı mahallesinde ikamet eden Anton veledi Keşiş Abraham veledi Anton’un (D.Ş.S., 281/97b) ailesidir. Mencaim veledi İsa veledi Hano’nun 3 erkek ve 2 kızı, Anton veledi Keşiş Abraham veledi Anton’un da aynı şekilde 3 erkek ve 2 kız çocuğu vardı.

Grafik 14: Keldani Ailelerin Sahip Oldukları Çocuk Sayılarına Göre Dağılımları

Aileler sahip oldukları çocuk sayıları ve servetleri bakımından analiz edildiğinde ortalama aile başına 8.857 kuruş düşmektedir. 1 ve 5 çocuklu aileler çocuk sayılarına göre ortalama gelirin üstünde bir servete sahipken, 3 ve 4 çocuklu aileler ortalama servet miktarının altında bir gelire sahiptirler. Bu durum Keldaniler de çocuk sayılarının maddi durumları ile bir ilişkisi olmadığını göstermesi bakımından önemlidir.

Grafik 15: Keldani Ailelerin Çocuk Sayılarının Servetleri ile İlişkileri

Keldaniler de vefatlarından sonra çocuklarının bakımı ve ihtiyaçlarının karşılanması için vasiler tayin etmişlerdir. 10 Keldani ailesinden 8 tanesinde vasi tayinleri yapıldığı görülmektedir. Vasilerden 5'i anneleri iken, 2 tanesi amcaları, 1 tanesi de anne tarafından dedeleridir. Diyarbakır'ın Hasırlı mahallesinde ikamet etmekte iken vefat eden Harus oğlu Yosif veled-i Batyon Veled-i Hane isimli Süryani vefatından sonra oğulları Corcis ve Cobur ile kızı Meryem'e vasi olarak dedeleri Mihael'i tayin etmiştir (D.S.Ş., 293/73c). Yine vefat ettiği sırada eşi hamile olan Bali veledi Yakub veledi Edım, doğacak çocuğu (haml-i mevkuf) için mirasından pay bırakmıştır (D.Ş.S., 297/18a).

İncelenen Tereke kayıtlarına göre Keldani ailelerin gerek çocukları için tayin ettikleri vasiler ve gerekse miras paylaşımı noktasında İslam hukukuna başvurdukları tespit edilmiştir.

4. Rumların Aile Yapıları

“Romalı, Roma’ya mensup” anlamındaki “Romaio” isminin Arapça’ya geçmiş şekli olan Rûm kelimesi Arap-İslâm kaynaklarında Romalılar, Bizanslılar ve İslâm topraklarında yaşayan Rumlar için kullanılmıştır. Osmanlılarda Rum kelimesi, tebaaları olan ve Grekçe konuşan Hristiyanları ifade etmek üzere de kullanılmıştır (AVCI, 2008, s. 222-225). Osmanlı idaresi altına giren ilk topluluk olan Rumlar, Anadolu’nun birçok yerinde olduğu gibi Diyarbakir’de de varlıklarını sürdüren diğer bir Gayrimüslim unsurdur (Çetin, 2012, s. 200).

1846’da Sultan Abdulmecid tarafından Diyarbakir’e Rumların sosyo-ekonomik ve dini iş ve işlemleri ile ilgili iki ferman gönderilmiştir. Birinci ferman; Diyarbakir eyaleti ve buraya bağlı kazalarda Rumların geleneklerini, kanunlarını, ibadet ve ayinlerini yerine getirmek için Rahip Makaryos’u metropolit olarak görevlendirdiğini, küçük-büyük tüm Rum halkının metropolitin sözüne uymasını, burada görev yapan papazların azl ve tayinlerinin metropolit tarafından yapılacağını, tereke taksimi, evlilik, boşanma ve nikâhların metropolitin onayı ile yapılacağını, kiliselerinin gelirlerine beytülmal ve kassamların müdahalede bulunmamasını bildirmiştir (D.S.Ş., 352/39a1). İkinci ferman ise; Diyarbakir’deki Rum metropoliti ve papazların evlerinde yüksek ses çıkarmamak ve gösteriş yapmamak şartıyla İncil okumalarına ve ayin yapmalarına engel olunmamasını bildirmektedir (D.S.Ş., 352/39a2).

Diyarbakir’de Rumlara ait tespit edilen 3 tereke kaydından 2’si erkek 1 tanesi ise kadına ait olup, hepsi Diyarbakir şehir merkezinde ikamet etmekteydi. 3 ailenin hepsi evli olup, 5 erkek 1 kız olmak üzere toplamda 6 çocukları bulunmaktadır. Aile başına çocuk sayısı ise 2’dir. Aileler, sahip oldukları çocuk sayılarına göre değerlendirildiğinde bir aile 2 erkek 1 kız olmak üzere 3 çocuğa, diğeri 2 erkek çocuğa, diğeri ise 1 erkek çocuğa sahiptir. Hasırlı mahallesinde ikamet etmekte iken vefat eden Yakub veledi Hanoş veledi İsa, vefatından sonra küçük çocuklarının bakımı ve ihtiyaçları için anneleri Miryem’i vasi tayin etmiştir (D.Ş.S., 281/100a).

Ortalama 2.562 kuruşluk mirasa sahip 3 aileden, 1 çocuğa sahip ailenin 2.314, 2 çocuğa sahip ailenin 1.496 ve 3 çocuğa sahip ailenin 3.877 kuruşluk servetleri bulunmaktaydı. Servet miktarları ile çocuk sayıları değerlendirildiğinde; sahip olunan servetin çocuk sayıları ile bir ilişkisinin bulunmadığı tespit edilmiştir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde yaşayan ve Gayrimüslim veya zımmi olarak adlandırılan tebaa üzerine çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Gayrimüslim ailelerin yapısı üzerine hazırlanan çalışmalarda özellikle Gayrimüslimlerde çok eşlilik var mıydı, çocuk sayıları Müslüman ailelerinden daha az veya daha mı fazla idi, şehir merkezinde mi yoksa taşrada mı ikamet etmekteydiler gibi sorulara cevaplar aranmıştır. Bu soruların cevaplarının bulunduğu temel kaynak kuşkusuz tereke defterleridir. Çünkü tereke kayıtlarında tereke sahibinin aile veya soy bilgileri, ikametgâh bilgisi, çocuk sayıları ve eş sayıları gibi önemli veriler bulunmaktadır.

Tereke defterlerinde her ne kadar ağırlıklı olarak Müslümanlara ait kayıtlar yer alsada Gayrimüslimler de zaman zaman miras paylaşımı noktasında kadıyla başvurarak İslam hukukundan yararlanmış ve böylece terekeleri kayıt altına alınmıştır. Bu bağlamda Tanzimat Döneminde Diyarbakir’de ikamet eden 109 Gayrimüslimin tereke verilerinin incelenmesi ile meydana getirilen bu çalışmada Gayrimüslimlerin aile yapılarına dair önemli verilere ulaşılmıştır.

Tanzimat Dönemi’nde Diyarbakir’de Gayrimüslimlerin % 90’ından fazlası şehir merkezinde ikamet etmekte olup geçimlerini daha çok ticaret ve esnaflıkla sürdürmüşlerdir. Gayrimüslim tebaa arasında Keldani aileleri ortalama 8.857 kuruş ile en fazla servet miktarına sahip millettir. Bunu ortalama 7.631 kuruş ile Ermeni, 5.813 kuruş ile Süryani ve 2.562 kuruş ile Rumlar takip etmektedir.

Çok eşli (polijini) evlilik tipine rastlanılmayan Gayrimüslim toplumunda ancak eşlerin vefatı halinde başka bir evlilik yapılmasına izin verilmiştir. Aile başına düşen ortalama çocuk sayısı en fazla 4,09 ile Süryanilerde mevcut iken bunu 3,03’le Ermeni, 2,06 ile Keldani ve 2,0 ile Rum aileleri takip etmiştir. Yaygın kanının aksine bu dönemde Diyarbakir’deki Müslüman halkın ortalama çocuk sayısı (4,49) Gayrimüslim halkın ortalama çocuk sayısından (4,78) düşüktür. Süryani ailelerde servet miktarı arttıkça ailelerin sahip oldukları çocuk sayısı da buna bağlı olarak artmıştır. Fakat bu durum Ermeni, Keldani ve Rum aileleri için geçerli değildir.

İslam hukukuna göre kişinin vefatı halinde çocuklarına bülüğ çağına kadar bakılması için tayin edilen vasilerin Gayrimüslim aileler arasında da yaygın bir şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir. Müslüman ailelerde olduğu gibi Gayrimüslim ailelerde de vasilik görevi daha çok çocukların yakın akrabalarına verilmiştir.

Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim ailelerin yapıları konusunda son dönemlerde önemli çalışmalar yapılmıştır. Fakat bu çalışmalarda Gayrimüslim ailelerin yapıları genel olarak ele alınmış olup Ermeni, Süryani, Keldani vb. gibi cemaat veya milletlerin aile yapıları özelinde yapılan çalışmalar istenilen seviyeye ulaşılmamıştır. Farklı yer ve döneme ait tereke defterlerinden yararlanılarak yapılacak çalışmalarda Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde yaşamış değişik dil, din, mezhep ve ırkların aile yapılarının incelenmesi mümkündür.

71 Ermeni, 25 Süryani, 10 Keldani ve 3 Rum milletinden olmak üzere toplamda 109 terekenin incelenmesi ile meydana gelen bu çalışmada; Diyarbakir özelinde Tanzimat Dönemindeki Gayrimüslimlerin aile yapıları incelenerek bu alandaki boşluk doldurulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın bu konuda yapılacak araştırmalara emsal olacağı düşünülmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

Various research has been carried out on the subjects called non-Muslims or dhimmis living within the borders of the Ottoman Empire. These studies aimed to seek answers to questions such as whether there was polygamy among non-Muslims, whether the number of children was less or more than Muslim families, whether they lived in the city center or in the countryside. The main source of answers to these questions is undoubtedly the probate registers. Because there are important data such

as family or genealogy information of the owner of the estate, residence information, number of children and number of spouses in the probate registers.

Although there are predominantly Muslim records in the probate registers, non-Muslims also benefited from Islamic law time to time by applying to the Muslim judge at the point of inheritance sharing, and thus their estates were recorded. In this context, important data on the family structures of non-Muslims have been obtained from the study, which was created by examining the estate data of 109 non-Muslims residing in Diyarbekir during the Tanzimat Period.

During the Tanzimat Period, more than 90% of the non-Muslims in Diyarbekir resided in the city center and continued their livelihood mostly by trade and tradesmen. Among the non-Muslim subjects, Chaldean families are the nation with the most wealth with an average of 8,857 piastres. This is followed by Armenians with an average of 7,631 piastres, Assyrians with 5,813 piastres and Greeks with 2,562 piastres.

In the non-Muslim society where polygyny marriage is not encountered, another marriage is allowed only in case of the death of the spouses. While the average number of children per family was highest among Assyrians with 4.09, it was followed by Armenian families with 3.03, Chaldean families with 2.06 and Greek families with 2.0. Contrary to popular belief, the average number of children of the Muslim population in Diyarbekir (4.49) during this period was lower than the average number of children of the non-Muslim population (4.78). As the amount of wealth in Assyrian families increased, the number of children they had increased accordingly. However, this does not apply to Armenian, Chaldean and Greek families.

According to Islamic law, it has been determined that wardship who are appointed to take care of their children until the age of puberty in case of death of the person are also widely used among non-Muslim families. As in Muslim families, the duty of wardship in non-Muslim families is mostly given to the close relatives of the children.

Recently, important studies have been carried out on the structures of non-Muslim families in the Ottoman Empire. However, in these studies, the structures of non-Muslim families were discussed in general, and studies carried out on family structures of communities or nations such as Armenian, Syriac, Chaldean etc. have not reached the desired level. It is possible to examine the family structures of different languages, religions, sects, and races that lived within the borders of the Ottoman Empire in the studies to be carried out by making use of the probate registers belonging to different places and periods.

KAYNAKÇA

1. Diyarbakir Şer'iyye Sicilleri/Tereke Defterleri

- DŞS., Defter No: 353, Tarih: h.1256-1257/m.1840-1841.
 DŞS., Defter No: 377, Tarih: h.1260-1261/m.1844-1845.
 DŞS., Defter No: 308, Tarih: h.1264-1266/m.1847-1849.
 DŞS., Defter No: 280, Tarih: h.1266-1268/m.1849-1851.
 DŞS., Defter No: 293, Tarih: h.1279-1280/m.1862-1863.
 DŞS., Defter No: 281, Tarih: h.1281-1282/m.1864-1865.
 DŞS., Defter No: 296, Tarih: h.1288-1293/m.1871-1876.
 DŞS., Defter No: 297, Tarih: h.1282-1284/m.1865-1867.
 DŞS., Defter No: 576, Tarih: h.1170-1296/m.1757-1879.
 DŞS., Defter No: 352, Tarih: h.1136-1264/m.1724-1848.
 DŞS., Defter No: 354, Tarih: h.1275-1277/m.1858-1860.

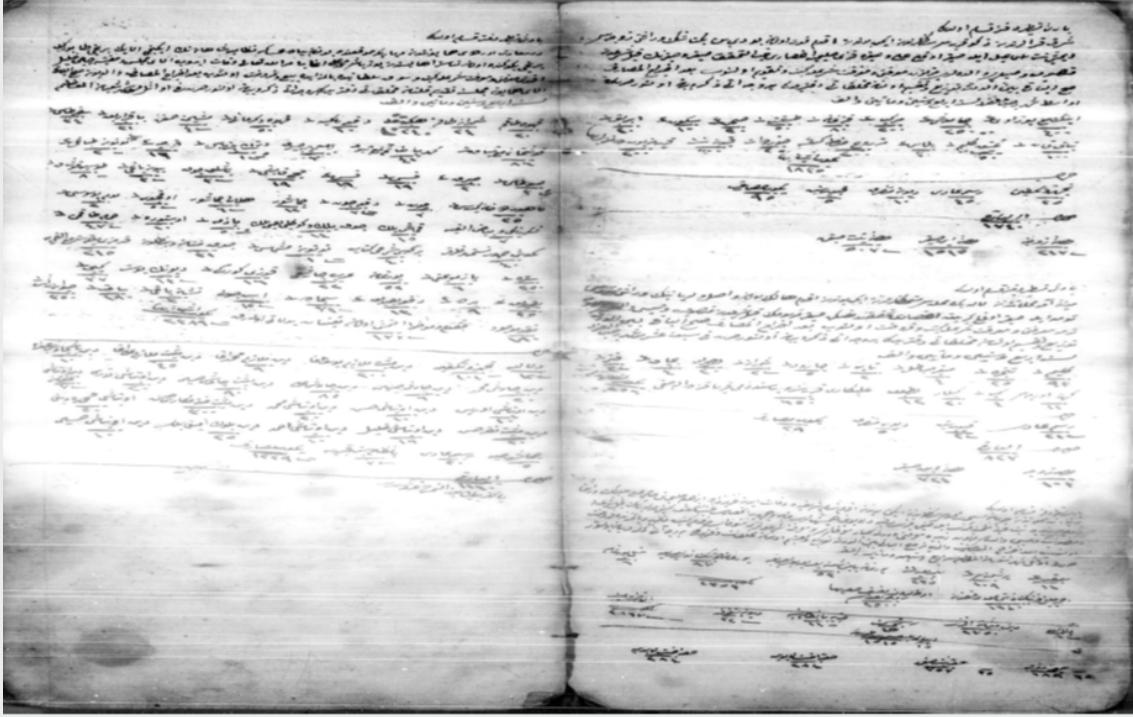
2. Araştırma-İnceleme Eserler

- Albayrak, K. (2001). Geçmişte ve Günümüzde Keldani Kilisesi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 107-124.
- Albayrak, K. (2002). Keldânîler. *Diyanet İslam ansiklopedisi*, (C. 25, s. 207-210). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Avcı, C. (2008). Rum. *Diyanet İslam ansiklopedisi*, (C. 35, s. 222-225). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Barkan, Ö. L. (1966). Edirne askerî kassâmına ait tereke defterleri (1545-1659). *Belgeler*, 3(5-6), 1-479.
- Bayraktar, H. (2007). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa sancağı (idarî, sosyal ve ekonomik yapı)*. Elazığ: TC. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay.
- Berki, Ş. (1963). Türk medeni kanununda devletin mirasçılığı. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 20(1), 116-117.
- Bozkurt, G. (1996). *Gayr-i Müslim Osmanlı vatandaşlarının hukukî durumu (1839-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Cevger, G. (2016). XVIII. yüzyılda Diyarbakır şehrinde ailenin oluşumu, dağılması ve demografik yapısı. *Tarih ve Gelecek*, 2(1), 82-108.
- Çelik, M. (2010). Süryânîler. *Diyanet İslam ansiklopedisi* (C. 38, s. 175-178). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Çetin, F. (2012). *Batılı Seyyahlara Göre İstanbullu Gayrimüslimler*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Demirel, Ö., Gürbüz, A. & Tuş, M. (1992). Osmanlılarda ailenin demografik yapısı. *Sosyo-kültürel değişme sürecinde Türk ailesi içinde* (C. 1, s. 97-161). Ankara: TC. Aile Araştırma Kurumu Yay.
- Devellioğlu, F. (2011). Hallâc. *Osmanlıca Türkçe ansiklopedik lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yay.
- Dinç, G. (2005). Şer'iyye sicillerine göre XIX. yüzyıl ortalarında Antalya'da ailenin sosyo-ekonomik durumu. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (17), 103-129.
- Ertaş, K. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*. İstanbul: Rağbet Yay.
- Ertaş, K. (2016). Anadolu'da bir varoluş mücadelesi: Beytüşşebap'ta Keldaniler ve sosyo-kültürel yaşantıları. *Yeni Türkiye*, 22(82), 813-821.
- Ertaş, K. (2019). *Batılı seyyahların gözüyle 19. yüzyılda Osmanlı Ermenileri ve Müslüman-Ermeni ilişkileri*. İstanbul: Kitâbi Yay.
- Eryılmaz, B. (1992). *Osmanlı Devleti'nde Millet sistemi*. İstanbul: Ağaç Yay.
- Fletcher, J. P. (1850). *Notes from Nineveh and travels in Mesopotamia Assyria and Syria*. Philadelphia: T.K. and P.G. Collins Printers.

- Güllü, R. E. (2019). Osmanlı Devleti'nin son döneminde Süryani Kilisesi ve Süryanilerin idaresi. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, LIII, 287-319.
- Günay, N. (2007). *Maraş Ermenileri (XIX. Yüzyıl)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- İnalçık, H. (1993). Osmanlı idare, sosyal ve ekonomik tarihiyle ilgili belgeler: Bursa kadı sicillerinden seçmeler: III. köy sicil ve terekeleri. *Belgeler*, 15(19), 23-167.
- İnalçık, H. (2009). 15. asır Türkiye iktisadi ve ictimai tarihi kaynakları. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler içinde*, İstanbul: Eren Yay.
- Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. İstanbul: Timaş Yay.
- Kenanoğlu, M. M. (2012). *Osmanlı Millet sistemi: mit ve gerçek*. İstanbul: Klasik Yay.
- Kurt, A. (2013). *Bursa sicillerine göre Osmanlı ailesi (1839-1876)*. Ankara: Sentez Yay.
- Küçük, C. (2017). Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet sistemi ve tanzimat. H. İnalçık & M. Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat (Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu)* içinde (s. 543-544). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Ortaylı, İ. (2014). Osmanlı Devleti'nden günümüze Ermeniler. M. M. Hülagü vd. (Ed.), *Tarihte Türkler ve Ermeniler (Birlikte Yaşama Kültürü)* içinde (C.3, s. 193-202). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Osmanağaoğlu, C. (2004). *Tanzimat dönemi itibarıyla Osmanlı tâbiyyetinin (vatandaşlığının) gelişimi*. İstanbul: Legal Yay.
- Özcoşar, İ. (2005). Osmanlı Devleti'nde Millet sistemi ve Süryani kadimler. *Süryaniler ve Süryanilik*. A. Taşgın, E. Tanrıverdi & C. Seyfeli, (Haz.) Ankara: Orient Yay.
- Özcoşar, İ. (2008). *Bir yüzyıl, bir sancak bir cemaat 19. yüzyılda Mardin Süryanileri*. İstanbul: Beyan Yay.
- Özcoşar, İ. (2008). 19. yüzyılda Diyarbakır'da Hristiyan cemaatler. *SBARD*, 12, 53-69
- Öztemiz, M. (2012). Süryaniler. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Öztürk, S. (1995). *Askeri kassama ait onyedinci asır İstanbul tereke defterleri*. İstanbul: OSAV Yay.
- Pakalın, M. Z. (1983a). Bezzaz. *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (C. I). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Pakalın, M. Z. (1983b). Terike Defteri. *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (C. III). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Polat, Z. (2011). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Afyonkarahisar'da Ermeniler (1839-1923)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Seyfeli, C. (2005). Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler idari yapısı: Ermeniler örneği. *Milel ve Nihal*, 2(2), 125-156.
- Seyfeli, C. (2019). *Millet sistemi mi? Rum ve Ermeni Patrikliği'nin idaresi ve Osmanlı Devlet salnameleri (1847-1918)*. Ankara: Çizgi Kitabevi Yay.
- Şahin, N. (2007). *XIX. yüzyılda Karahisar-ı Sahib sancağı (sosyo-ekonomik ve kültürel yapı)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay.
- Tabakoğlu, A. (1992). Osmanlı toplumunda aile. sosyo-kültürel değişme sürecinde Türk ailesi, Ankara: TC. Aile Araştırma Kurumu Yay.
- Yıldız, M. (2013). Günümüzde Diyarbakır Keldanileri. 2. *Uluslararası Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır* içinde (s. 271-282), Ankara: Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yay.
- Yılmazçelik, İ. (1995). *XIX. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

EKLER

Ek 1: 308 Numaralı Diyarbekir Şer'iyye Sicilinden (h.1264-1266/m.1847-49) Tereke Örnekleri

Ek 2: 280 Numaralı Diyarbekir Şer'iyye Sicilinden (h.1266-1268/m.1849-51) Tereke Örnekleri

